

Із спостережень над контекстом дієслова *укландати*

У тексті казки № 50 “Змій” (видання І. Рудченка) виступає дієслівна форма “*пошлиж його ще медвежого достать молока; там певно вже ведмеді укландають його*” [Рудченко, 134]. Автори Етимологічного словника української мови, подаючи діалектну форму *клáндати* ‘благати’, наводять і діалектне дієслово *уклáндати* ‘умовити’, треба думати, вилучене з розгляданого тексту казки [ЕСУМ 2, 453]. Щоправда, значення ‘умовити’ для цієї форми ніяк не обґрунтовано (очевидно, вирішальну роль у визначенні семантики слова відіграла сучасна форма *клáндати* та префікс *у-*). Проте з погляду цілого тексту казки дієслово *укландати* просто не може мати тут такого значення. Мова йде про те, що Змій, щоб звести героя казки Івана “зі світу”, посилає роздобути лисячого (далі – вовчого та ведмежого) молока. Ясна річ, “*як він прийде тудя, дак там його лисиці и згризуть на смерть*” [Рудченко, 133]. Якщо лисиці Івана “*згризуть на смерть*”, то чому “*вже ведмеді укландають його*” [Рудченко, 134], тобто ‘умовлять’?

У збірнику І. Рудченка подано три варіанти цього сюжету [Рудченко, 115–141], але дієслово, що нас цікавить, трапляється лише один раз в одному тексті. Додамо, що схожі казки є у збірнику І. Манжури, але і там цього слова немає.

Наскільки нам відомо, у словниках дієслово *укландати* найраніше фіксує Уманець, подаючи переклад до російських дієслів *уко́кать*, *укоко́шить* = *уколо́шкати*, *уколошма́тити*, *уклáндати*. *Певно медвідь його укландав*. п. к. [УмСп 4, 147]. Паспортизація (п. к. = народна казка [п. – друкарська помилка. – М. В.]) вказує на видання казок або І. Рудченка, або І. Манжури [УмСп 1, X], ці тексти, як відомо, пов’язані з північно-східними та східними говірками української мови. Оскільки розгляданого слова в казках, записаних І. Манжурою [Манжура], ми не знайшли, то це означає, що приклад (з певними змінами) до словника взято з видання І. Рудченка.

Відповідно до поданих у цьому ж словнику дієслів *ко́кати*, *ся*, *ко́кнуть*, *ся* ‘1. ударити, ся, біти, ся. 2. товкати, навбітки

б'іти ся' та *кокóшить* 'б'іти, луп'іти, лупцюва́ти і т. д.' [УмСп 2, 25] можемо здогадуватися, що дієслівна форма *укла́ндати*, принаймні для Уманця, означала 'б'іти, луп'іти, лупцюва́ти'. Але й ця семантика погано узгоджується з текстом розгляданої казки, оскільки текст вимагає не 'б'іти', а 'вб'іти'.

Здається, не помилимося, коли висловимо здогад, що форма *укла́ндати* для укладачів словника була невідомою й семантично затемненою, оскільки цього кореня немає в статтях *просіть, ся* [УмСп 3, 208] та *упра́шивать, упросіть, ся* [УмСп 4, 18]. Тобто поза текстом казки у виданні І. Рудченка укладачі більше цього слова ніде не зустріли. Чи не означає це, що слово було, найвірогідніше, або новим, або вузькодialeкtnим?

Принагідно вкажемо, що пізніші російсько-українські словники С. Іваницького і Ф. Шумлянського [РУС, 483] та В. Дубровського [СМУ, 501] подають дієслівну форму *укла́ндати* за Уманцем, тобто нічого нового обидві праці не додають до розуміння семантики й можливих шляхів постановлення слова. А вже О. Ізюмов. у своєму "Російсько-українському словнику" в статті *укокошить* подає тільки одну українську форму *уколо́шкати, -каю* [Ізюмов, 603]. Треба думати, укладач відкинув слово *укландати* як непевне.

В Етимологічному словнику української мови вказано, що дієслово [кля́ндати] 'благати' ... "неясне; можливо, афективне утворення" [ЕСУМ 2, 453].

Спробувати пояснити форму *кля́ндати* 'благати' як похідну від *кля́нцати* 'кляцати зубами' (< *ікла* / *ікланці* 'ікла і зуби тварин; зуби, великі зуби') [ЕСУМ 2, 453] не дозволяють кілька причин: по-перше, викликає труднощі нетипова для східних говірок зміна приголосних *кля́нцати* ~ *кля́ндати*, по-друге, надто різким – отже, малоімовірним – має бути семантичний перехід від 'кляцати зубами' (тобто або бути голодним, або погрожувати) до 'благати'. І найголовніше, форма дієслова *кля́нцати* побутує в західних говірках (Б. Грінченко взяв до свого словника форми *кля́нцати* та *кля́нцатий* 'зубастий' зі словника Є. Желехівського, а іменник *кля́нці* 'кльки зв'єрей и зуби' – з праці І. Верхратського [Гр. 2, 248]), а в східних – тільки *кляцати* [Гр. 2, 248]. Вторинна форма зі вставним сонорним *кля́мцати*, потрапила до праці Б. Грінченка зі збірника

М. Номиса [Гр. 2, 247], де вказано, що приказку № 360 “*Миже двома дубами **кляцає** баба зубами (id). Яц.*” [Ном., 300] записано в Ново-Ушицькому повіті на Поділлі. А на Полтавщині та Херсонщині відповідно побутує конструкція “... **кляца** вовк **зубами**” [Ном., 300], так само й для Харківського повіту *кляцун* ‘тот, хто кляцає зубами *Вовк-кляцун.*’ с. Солнцевка, Харьк. у. [Я., 354]. Тобто насправді територіально близькими виступають лише форми *кландати* та *кляцати*. Отже, ніякого словотвірного зв’язку між словами *кландати* та *кланцати* немає.

Здається, можна ствердити, що дієслово *кландати* є оригінальним похідним утворенням від польського з походження [Вг., 305–306] (що своєю чергою продовжує німецьке) дієслова *ландати* ‘бродяжити; нишпорити, грабувати Ж; байдикувати МСБГ; повільно ходити МСБГ’ [ЕСУМ 3, 190]. Цікаво відзначити, що дієслово *ландати* відоме на значній частині української території, наприклад: **ландати**, **ландувати**, **ландигувати** ‘*vagabundieren*; 2) *stöbern, plündern*’ [Ж. 1, 396].

Це ж слово фіксує й “Словник бойківських говірок” М. Онишкевича, хоча упорядник подає не власний запис, а власне тлумачення до прикладу з “Галицько-руських народних приповідок” І. Франка: **ландати** ‘працювати, докласти зусиль для виконання чого-небудь’ [О. 1, 403]. І. Франко не тільки записав приказку в Нагуєвичих, а й подав відповідний коментар: “27. Як не буде бідний **ландати**, то буде голодати (Наг.) **Мусить ходити сюди-туди**, щоб придбати поживи” [Франко, 55]. Тобто значення дієслова таки буде ‘ходити’, а не ‘працювати, докласти зусиль для виконання чого-небудь’ [О. 1, 403]. Цілком очевидно, що семантика ‘бродити, ходити туди-сюди’ закономірно послужила основою для розвитку значення ‘просити’, пор. **ландати** ‘1. *знев.* ходити без діла, байдикувати. 2. Повільно ходити, важко переступаючи ногами’ [МСБГ 5, 12], **ландувати** ‘ходити’ [Москаленко, 47] та західноволинську форму **ландате** ‘просити’ [Корзонюк, 152].

Як думаємо, на поширення дієслова *ландати* може вказувати і контамінована форма *ландрувати* (*ландати* + *мандрувати*) [1, 68], зафіксована в Люберському районі Житомирської та Сокирянському районі Чернівецької областей [АУМ 2, 96, 99].

Від дієслова *ландати* у західноукраїнських говірках відомий похідний іменник *ланда* ‘бродяга, ледар; грабіжник’

[ЕСУМ 3, 190], який потрапив і до білоруської мови *ланда* ‘п'яткарка’ [ЭСБМ 5, 223–224]. На сході української території побутував іменник *ландарь*, очевидно, з таким самим значенням ‘бродяга, ледар; грабіжник’, пор. сучасний іменник-прізвище *Ландарь* (дві форми) [КТ, 363, 364].

Повертаючись до дієслова, зазначимо, що в західнополіських говірках знаходимо форму *клéндати* знев. ‘швендяти’ та, слід думати, віддієслівний іменник *клéнда* знев. ‘1. нога 2. людина, яка ходить без мети’ [Аркушин 1, 225]. Якщо в діалектній мові в дієслові відбулася зміна наголошеного голосного *-а-* після сонорного на голосний *-е-*, то це, по-перше, вказує на те, що дієслово, найвірогідніше, східноукраїнського походження, оскільки маємо наголошеним перший, а не другий (передостанній) склад, пор. звичні західноукраїнські форми *ландáти* [Ж. 1, 396; О. 1, 403], зокрема й територіально суцідню західноволинську форму *ландáте* [Корзонюк, 152]. По-друге, західноволинська дієслівна форма *клéндати*, слід думати, виказує, що спочатку від дієслова *лáндати* утворено афективну форму *клáндати* з тим самим значенням, а вже пізніше семантика закономірно змінилася від ‘ходити без діла’ до ‘просити, благати’. У північно-східних говірках, де власне, як вважаємо, й виникла афективна форма *клáндати*, семантичну зміну ‘ходити без діла’ > ‘просити, благати’ могла, на наш погляд, підтримувати зворотна позака з російської мови *клянчить* (генетично полонізм) [Ф. 2, 259–260], пор. *клянчить* ‘канючити, циганити’ [УмСп 2, 20], у нижньонаддільнянських говірках *клянчить* ‘канючити’ [СГНН 2, 179] та форму лірницького арго *клéнчити* ‘ставати на коліна і співати пісню про Сина Божого, Марію і Святого Духа, випрошуючи собі милостину’ (1889 р.) [Я., 355–356].

В українській мові, крім західнополіського віддієслівного іменника *клéнда* знев. ‘1. нога 2. людина, яка ходить без мети’ [Аркушин 1, 225], вживані ще подібні афективні форми з початковим приголосним *к-*¹ (етимологія яких, зрозуміло, тут мало важить): *клі́би* ‘большие, “невковирні” ноги’ [Я., 356], *клі́зати* ‘шагать (слово низкое)’ [Б.-Н., 185]; іменник *клі́ша* ‘человѣкъ, на ходу задѣвающій ногою за ногу въ косточкахъ’

¹ Питання особливостей функціонування глухого *к-* на початку слова в арготично-жаргонному словнику “потребує детальнішого вивчення” [2, 110].

Борз. у. [Гр. 2, 251] та відповідні прикметники **кльшавий** ‘косолапый’ НВолын. у. [Гр. 2, 251]; **клишоногий** ‘косолапый’ [Гр. 2, 251]; а також іменники, що характеризують людину, **кніпоть** ‘неотеса (бранное слово)’ [Я., 360], **кнюхало**, **кнюхедло** ‘увалень; вялый, неповоротливый человек’ [Я., 360]. Здається, яскраво засвідчує афективний характер початкового *к-* іменник *клепотон*, утворений як прикладка-рима до власної назви *Антон-клепотон*. Харьк. губ., Куп. у. ‘много разъ одно и тоже толкующій; встрѣчается въ видѣ эпитета къ собственно-му имени Антонъ’ [Я., 358].

Сказане, вважаємо, дозволяє реконструювати можливий розвиток аналізованого дієслова: *лándати* ‘ходити’ > *лándати* ‘ходити без мети’ > *клáндати* ‘швендяти’ > *клáндати* ‘випрошувати, благати’. Причому, на наш погляд, семантичний перехід від ‘швендяти’ до ‘випрошувати, благати’ міг статися лише на території, де попередній вплив польської мови був уже зупинений, тобто йдеться про північно-східні говірки української мови. Для західноукраїнських говірок, де польська мова “підтримує” форму *ландати* ‘ходити’, така зміна не характерна. Але показово, що тут від дієслова *ландати* афективні форми утворено за допомогою [о] після м’якого приголосного [3, 830–831], напр.: західноукраїнська форма *льóндати* ‘дибати’, *ходитьи льóндом* ‘нічим не займатися, байдикувати’, *льóнда* ‘повія’ [ЕСУМ 3, 347].

Чи не можна за текстом казки визначити місце постановня утворення *клáндати* ‘випрошувати, благати’? Видавець казує, що казку № 50 “Змій”, передруковано з “Чернігівських губернських відомостей” (№ 21 за 1858 р., текст записав невідомо де О. В. Шишацький-Ілліч). Мовні особливості досліджуваного тексту дозволяють, по-перше, ствердити північне (Чернігівщина) походження оповідача, а по-друге, виказують також помітний вплив східних говірок, тобто мова, очевидно, має йти про територію, суміжну між лівобережними та середньонадніпрянськими говірками:

- 1) немає розрізнення ненаголошених голосних *e* та *и* в словах *сeditь* (130)², *сeditи* (132), (132), *битемеш* (133), *мині* (133);
- 2) голосні *o* та *e* залишаються без змін у закритому ненаголошеному складі: *старость* (130), *погреб* (138);

² Тут і далі в круглих дужках подаємо номер сторінки тексту казки за виданням *Народные южнорусские сказки*. Издал И. Рудченко. Вып. 1. К. 1869.

3) після шиплячого голосний *e* заступлено голосним *o*: *чопурна* (133);

4) на початку тексту казки виступає форма у *Бога святого* (130), а далі – лише форми *колодезь* (135) *колодезь* (136), *гледить* (136), *єзик* (135);

5) сполука *ст*’ міняється на *си*’ у слові *щасцю сирицькому* (131), але *подасть* (133), *єсть* (133), *косяна* (135);

6) послідовно виступає твердий приголосний *p* перед голосним *a* та в кінці слова: *страхнуть* (131), *звіра* (131), *бовдур* (132), але порівняймо у семантично затемненому *зачерпнула* ‘зачерпнула’? (136);

7) кінцевий приголосний *ц* твердий *мокрец* (138), але *удалець* (138);

8) кінцевий шиплячий *ч* переважно пом’якшений: чотири форми *хочь* (136) проти двох *хоч* (136), *на-плачь* (138);

8) перед початковим голосним *o* виступає приставний *го-**стрить* (137), у цій позиції протетичний приголосний “типовий для південно-київських говірок” [4, 168];

9) між префіксом і коренем після голосного приголосний *й* переважно не зникає, напр.: 12 форм *прийшли* (131), *пийде* (131) та 11 форм *пійди* (134), *прійшов* (135) проти чотирьох форм *пішли* (131), *пішов* (133). У конструкції *віри поняв* (132) дієслово виступає без *й*;

10) у давальному відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення *-у* та *-ови / -ові*: *Івану* (132), *братови* (132) / *братові* (132). Пор. ще форми *братіка* (132) та *братуха* (133);

11) в орудному відмінку флексії іменників першої відміни *під землею* (138), *дорогою* (132), *товкачем* (135);

12) у називному множини іменники середнього роду мають форму *гилле* (131) [4, 165];

13) прикметники чоловічого роду в називному однини втрачають кінцевий *-й*: *жовти* (130), *кволи* (136) [4, 165], але *такий густий* (134), *другий* (137);

14) прикметник та вказівні займенники мають нестягнені форми *другеє* (131, 132), *до сеєйі Гали* (131), *сеє молоко* (135), *теє море* (136);

15) указівний займенник переважно (13 прикладів) виступає у формі *оцей* (дві фіксації без початкового голосного *цїх* (130), *це* (135)) проти восьми форм *сеє* (134), *сей* (138). У корені виступає голосний *i*: *цїх* (130), *оці* (133), *оціми* (136) пор. [4, 165];

16) займенник третьої особи однини в непрямих відмінках після прийменника вживаний здебільшого без приставного *н-*: *на їйї* (131), *з їім* (133) (8 форм), але *биля неїї* (132), *коло неїї* (133) (2 форми);

17) у дієсловах виступає лише суфікс *-ова-*: *будовати* (131), *ціловать* (132), *дивовався* (137);

18) кількісно переважають інфінітивні форми з суфіксом *-ть* (50 фіксацій) над формами з суфіксом *-ти* (24 фіксації);

19) у першій особі однини в дієсловах другої дієвідміни *д* змінюється на *ж* [4, 168]: *посажав* (137);

20) у третій особі однини дієслів другої дієвідміни не під наголосом виступає закінчення *-ить* [4, 165]: *нудить* (132), *приносить* (134), *уходить* (137);

21) фіксуємо “типовий черніговізм” [5, 62] – прийменник *к животу* (134);

22) послідовно вживаний тільки прийменник *од* (131);

23) при помітному пануванні прийменника *коло їйїї* (138) (6 форм) один раз ужито прийменник *биля неїї* (132);

24) сполучники *дак* (130), *да* (134) вживаються в єднальній та протиставній функції;

25) виступають виразно поліські лексичні одиниці *бовдур* ‘димар’ (132), *нудити* ‘змушувати’ тощо.

Окремо відзначимо вживання в тексті казки слів російської мови, які або безпосередньо перенесені до української, напр.: *щоб попреков людских не терпіти* (131) (пор. *попрёкъ* ‘докір, ..., нарікання, догана, нападь...’ [УмСп 3, 114]), або, треба думати, скальковані з російської, напр.: *и на дворі гарно, вдовольно, и в господі согласно, примірно* (131). Прислівник *вдовольно* в цьому контексті, очевидно, має позначати ‘добре, хороше’, тобто слово треба було б розуміти як семантичний дериват від прикметника *довольный* ‘довольний, задоволений ..., радіий’ [УмСп 1, 184], але форма спонукає до думки, що маємо справу з похідним від російського *вдóволь* ‘дóсить, довóлі, вдóсталь і т. д.’ [УмСп 1, 67], ще пор. дальші прислівники *согласно* ‘у згоді’ та *примірно* ‘як приклад’. Прикметно, що псевдо(?)російська форма виступає як синонім до української, тобто оповідач уводить до тексту слова чужої мови, щоб “прикрасити” текст. Такою самою прикрасою, безперечно, виступає в тексті й прикметник *пивнолика*, *білолиця та*

румяна (131), що є очевидним відштовхуванням від звичних *повновидий, повнолиций* [Гр. 3, 224] за допомогою російсько-церковнослов'янського іменника *лик* 'лицо' [Ф. 2, 495–496]. Привертає увагу, що ці слова разом зі слов'янізмом *навожде-ніе* (131) виступають компактно на початку тексту.

Іменник *капут* (135) 'край, кінець' [УмСп 2, 8] оповідач казки міг перейняти або безпосередньо з російської мови, або опосередковано – з мови фольклору: збірник Номиса фіксує вживання приказки № 4323 "*Там ёму й капут*" на території Брацлавщини (Вінницька область), на територіях Зіньківського, Лохвицького та Лубенського районів Полтавської області, а також у Прилуцькому районі Чернігівської області [Ном., 84]. Б. Грінченко у статті *капут* 'кінець, смерть, гибель' додає ще приклади з "Чорної ради" П. Куліша та з творів С. Руданського [Гр. 2, 219].

На наш погляд, лексичний склад розгляданої казки № 50 "Змій" засвідчує, що оповідач, мабуть, хизуючись перед "добродієм" (130) знанням багатьох незвичних слів, уводив до тексту слова, значення яких сам докладно не знав. Безсумнівно, дієслово *укландати* – одне з них. Це значить, що для з'ясування особливостей розвитку утворення *кландати* та території постановня цієї форми текст казки нічого дати не може, оскільки оповідач, найімовірніше, десь почув нове (модне?) слово, яке при нагоді й ужив, однак неправильно.

Через вісімнадцять років після того, як у "Чернігівських губернських відомостях" надруковано текст казки, дослідники зафіксували дієслово *кландати* в Катеринославській губернії у Маріупольському "*Пишов Нечипір і давай хландать кума*" [Драгоманов, 398] (с. Ольгинское) та Новомосковському повітах "*Вхопив гроші у його з рук та й заховав. Давай вони його кландать, шоб отдав*" [Гр. 2, 247–248]. Дієслово й нині активно побутує на цій території *кландать / кландяць* 'упрошувати, вговорювати' [СГНН 2, 175], тому припускаємо, що форма *кландати* найімовірніше постала у першій половині XIX ст. на території Нижньої Наддніпрянщини.

1. Грищенко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. К. 1990.

2. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови. К. 2005.

3. *Шевельов Ю.* Исторична фонологія української мови. Харків. 2002.
4. *Шевельов Ю.* Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови // Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк. 1996.
5. *Shevelov G. Y.* Die "Grammatik der kleinrussischen Mundart" von Pavlovskij und ihr Autor // Zeitschrift für slavische Philologie Band XXVII. Heft 1. 1958.
- Аркушин *Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок: в 2 т. Луцьк. 2000.
- АУМ *Атлас української мови:* в 3 т. К. 1984–2001.
- Б.-Н. *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчука. К. 1966.
- Гр. *Грінченко Б.* Словарь української мови. Надрук. з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом. Т. 1–4. К. 1958.
- Драгоманов *Малорусские народные предания и рассказы.* Свод Михаила Драгоманова. К. 1876.
- ЕСУМ *Етимологічний словник української мови:* в 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. К. 1982–2012.
- Ж *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словник. Т. I–II. Львів, 1886.
- Ізюмов *Ізюмов О.* Російсько-український словник. К. 1926.
- Корзонюк *Корзонюк М.М.* Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: Зб. наук. праць. К. 1987.
- КТ *Квартирные телефоны* Кривого Рога. Симферополь. 1977.
- Манжура *Манжура И.* Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. II. Вып. 2. Харьков. 1890.
- Москаленко *Москаленко А.А.* Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса. 1958.
- МСБГ *Матеріали до словника буковинських говірок.* Чернівці, вид-во Чернів. ун-ту Вып. 1–6. 1971–1979.
- Ном. *Номис М.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. СПб. 1864.
- О. *Оншикевич М.Й.* Словник бойківських говірок. Ч. 1–2. К. 1984.
- Рудченко *Народные южнорусские сказки.* Издал И. Рудченко. Вып. 1. К. 1869–1870.
- РУС *Іваницький С., Шумлянський Ф.* Російсько-український словник / Підгот. до перевид. Л. Масенко. К. 2006.
- СГНН *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1–4. Запоріжжя. 1992.
- СМУ *Дубровський В.* Словник московсько-український. К. 1918.
- УмСп *Словарь* російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Т. I–IV. Львів. 1893–1898.
- Ф. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. Т. 1–4. М. 1986–1987.

-
- Франко *Галицько-руські народні приповідки*. Т. I. Вип. I. (А–Відати) // Етнографічний збірник. Том X. Львів. 1901.
- ЭСБМ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. Т. 1–10. Мн. 1978–2010.
- Я. *Яворницький Д.І.* Словник української мови. Т. 1. Катеринослав. 1920.
- Br. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków. 1927.

THE CONTEXT OF UKRAINIAN DIALECT VERB *UKLANDATY*

The article presents a detailed analysis of a dialect verb *uklandaty* (“to ask”) in the text of Ukrainian folk tale. The analyzed material enables to conclude that the origin of the verb dates back to the 19th century when it appeared in the Lower Dnipro area dialects.